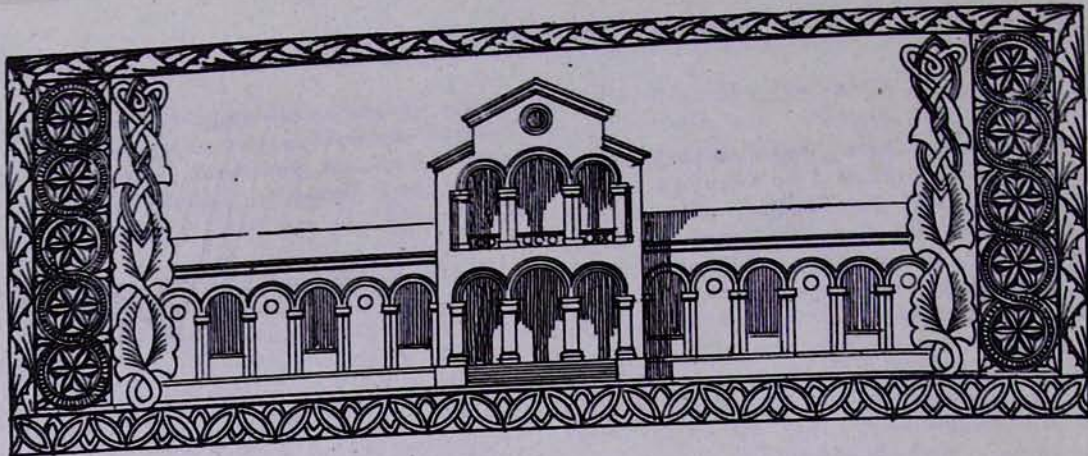

Խ. ԿԱՆԱՅԱՆ

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻՑ*

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Ճեմարանի աշակերտներն իրենց աշխատանքային օրվա մեծ մասը նվիրում էին իրենց դասերի պատրաստմանը, շատ էին զբաղվում ընթերցանությամբ: Ճեմարանի հարուստ գրադարանն սպասարկում էր ամենայն սիրով աշակերտության ինքնագարգացման գործին:

Ճեմարանի դպրոցական բաժնի սաները, երեկոյան երկու ժամվա տևողությամբ սերտողությունից հետո, ժամը 9-ին գնում էին ընելու, իսկ լսարանական բաժնի ուսանողները կարող էին պարապել մինչև ժամը 12-ը և դեռ ավելի:

Զուտ ուսումնական աշխատանքներից դուրս, ճեմարանցիներն զբաղվում էին նաև այլ հասարակական-գրական գործունեությամբ: Կային որոշ խմբակներ: Օրինակ, մեր լսարանի ուսանողները (Ա լսարան, 1902—1903) կազմակերպել էին հրատարակական ընկերություն, որի նախագահը ես էի, իսկ քարտուղարը՝ Սիոն Ասլանյանը⁶:

Հիշյալ ընկերությունից բացի, մի խումբ ընկերներով կազմել էինք մի ուրիշ մարմին, որի նպատակն էր կապ հաստատել Երևանի միջնակարգ դպրոցների հայոց թեմական,

դպրոցի և ուսաց գիմնազիաների աշակերտների հետ: Կապը հատկապես սերտ էր գիմնազիայի աշակերտության հետ: Հիշում եմ մի հավաքույթ, որ տեղի ունեցավ Ճեմարանի սենյակներից մեկում: Ներկա էր գիմնազիայի աշակերտների մի խմբակ Գրոյի (այժմ հայտնի հոգեբույժ) գլխավորությամբ:

Գիմնազիայի աշակերտները դպրոցական դասերից հետո զբաղվել են հայերենով, հատկապես հայոց պատմությամբ: Երևանի գիմնազիան փաստորեն հայկական ուսումնական հիմնարկ էր. նրա աշակերտները սիրում էին իրենց մայրենի լեզուն, իրենց պատմությունը. նրանց հոգին մնում էր անարատ. ուսերեն սովորելով հանգերձ՝ չէին մոռանում նաև իրենց լեզուն և իրենց գիրն ու գրականությունը:

Հաճախ Ծննդյան և Զատիկի տոներին, մանավանդ ամառվան արձակուրդին, մենք ցրվում էինք գյուղերը և կազմակերպում դասախոսություններ, երեկույթներ, ներկայացումներ: Ճեմարանի աշակերտները այս կամ այն կերպ մասնակցում էին նաև մեր հասարակական-քաղաքական կյանքին՝ հարելով որևէ հոսանքի: Կային «Նոր-դար»-ական, «Մշակ»-ական հոսանքներ, ապա հնչական, դաշնակցական և սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություններ: «Նոր-դար»-ական, «Մշակ»-ական հոսանքներին հարող մարդիկ զբաղվում էին լոկ միմյանց հետ վիճարանելով: Կարգում էին թերթեր և արժարժված

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի № 2-ից:

⁶ Այդ ընկերության մասին գրել եմ իմ «Հուշեր»-ում, «Տեղեկ» պիեր 2. Մ. Ինստիտուտի», 1962 թ., № II,

խնդիրների շուրջը բանակոչվով զբաղվում: Ճեմարանում մեծամասնություն էր կազմում դաշնակցության խումբը, որին գլխավորում էր Սիմոն Գրուզինյանը (Վրացյան): Հնչակյաններից, եթե չեն սխալվում, աչքի էր ընկնում Գուրգեն Հայկունին, որ հետո հարել է սոցիալ-դեմոկրատներին: 1905 թվականից հետո աշխատել է սոցիալ-դեմոկրատական խումբը, որի ղեկավարներն էին Թադեոս Ավդալբեգյանը, Առաքել Առաքելյանը և Նդիա Մուսայելյանը:

Ճեմարանում տեղի են ունեցել նաև աշակերտական խռովություններ: Մի անգամ մեծ ցույց է եղել Ճեմարանի վարչություն դեմ (կարծես 1890—1892 թ. թ.) և Ճեմարանից արձակվել են շուրջ 80 աշակերտներ, որոնք բոլորն էլ տեղավորվել են Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և թեմական մյուս դպրոցներում:

Երկրորդ ցույցը տեղի է ունեցել 1906—1907 ուսումնական տարում: Ցույցի առիթը եղել է այն, որ Ճեմարանի վարչությունը (ոեկտոր՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյան) Ճեմարանից արձակում է Աղեկյանին և Փիլոսյանին: Ճեմարանի ուսանողների և աշակերտների մի խումբ, 24 հոգի, որը ղեկավարում էին Թադեոս Ավդալբեգյանը և Առաքել Առաքելյանը, ընկերակցությամբ Մուսայելյան Նդիայի, Աղաջանյան Ալեքսանի, Գուրգեն Հայկունու և ուրիշների, բողոքում է վարչության դեմ, թե ընկերների արձակումը հիմնավորված չէ, արդարացի չէ: 24-ականները պահանջում են վերականգնել նրանց իրավունքը: Նրանք նույնիսկ հանդես են գալիս մամուլում: Թ. Ավդալբեգյանը «Մշակ»-ում հրատարակում է մի շարք հոդվածներ: Վարչությունը չի ընդառաջում բողոքներին: Վերջիններս, ի նշան դժգոհության և որպես բողոք կատարված անարդարության դեմ, կամավորապես հեռանում են Ճեմարանից: Բայց կարճ ժամանակից հետո, բոլոր հեռացողները վերադառնում են Ճեմարան և շարունակում իրենց ուսումը:

Տարվա ընթացքում Ճեմարանում տեղի էին ունենում մի շարք տոնական հանդեսներ: Մեզ համար առանձնապես ցանկալի տոն էր Ճեմարանի տոնը, որ տեղի էր ունենում սեպտեմբերի վերջերին: Տոնահանդեսը տևում էր մի քանի օր: Այդ օրերին արդեն մենք հազնում էինք մեր նոր, տաք զգեստները: Մեր հագուստը կարվում էր մուգ-կապույտ գույնի ընտիր, բարձրորակ մահուդից: Դպրոցական բաժնի աշակերտները հազնում էին սովորական բլուզ և շալվար, կապում կաշվի գոտի, իսկ լսարանցիք նույն կտորից, սակայն բլուզը փոխարինվում էր մի տեսակ բաձկնով երկու շարք կոճակներով, կապում

էին նույն կտորից պատրաստած գոտի: Գլխարկը դարձյալ մահուդից կարած ֆես էր: Ցրտերին հազնում էինք վերարկու, ֆարաջայի նման: Եկեղեցի հաճախելիս այդ վերարկուն հազնիլը պարտադիր էր: Ճեմարանական այդ ֆարաջան հետագայում, Մինաս Բերբերյանի տեսչության ժամանակ, փոխարինվում է աշխարհիկ վերարկուով, իսկ ֆեսի փոխարեն դնում էին սովորական ուսանողական գլխարկ:

Ճեմարանի տոներին Վաղարշապատ ավանդ դառնում էր բազմամարդ, աշխույժ: Ճեմարանի, վանքի բակերը օր ու գիշեր թնդում էին ուխտավոր ժողովրդի ուրախության, զվարճության ձայներից: Հնչում էր հայկական զուռնան, լսվում էին հայ ժողովրդական երգերի, «Եկեղեցի»-ների դալալները, տղա ու աղջիկ թե թեի տված դոփում էին գետինը իրենց խմբակային շուրջպարերով, մարդիկ սեեռում հայացքներով դիտում էին հեզաձևուն հայ աղջիկների մենապարերը և ունկընդրում նրանք քաղցրանուշ մեղեդիները:

Ճեմարանի աշակերտների ձեռքով գույնզգույն թղթերից պատրաստած լապիսները և թղթե շղթաները զարդարում էին Ճեմարանի ողջ բակը:

Ճեմարանի տոնի օրը կազմակերպվում էր նաև հատուկ հանդես, ուր հրապարակ էին գալիս Ճեմարանի դասախոսները հատուկ զեկուցումներով: Ելույթ էին ունենում աշակերտներն ու ուսանողները: Ճեմարանի տոնին, առհասարակ, բոլոր հանդեսներին շուրջ ու փալլ էր տալիս Կոմիտասը իր երգեցիկ խմբով:

Ճեմարան և Կոմիտաս... անուններ նվիրական և անբաժնելի: Ճեմարանը վերհիշելով, մեր մտքի առաջ պատկերանում է անմոռաց Կոմիտասն իր ամբողջ վեհությունը, Կոմիտասին հիշելով, մեր մտքի տեսողության առաջ է մեր Ճեմարանը գորովալից, մեր «ավա մատեր»-ը:

Տոնի առթիվ Ճեմարանի սեղանատան ձոխ սեղանի շուրջը նստում էին ուսանողներն ու աշակերտներն իրենց դասախոսների հետ միասին: Մեկը մյուսի հետևից սեղանակիցները բաժակաձառեր էին նվիրում Ճեմարանի հարատևության ու բարգավաճման համար: Հատկապես հուզիչ ու սրտառու էին աշխարհի դանաղան վայրերից ստացված Ճեմարանի նախկին սաների հեռագրերը: Մեկը բարձրաձայն կարգում էր հեռագիրը և հայտնում, թե որտեղից և ո՞ւմից է ստացված: Հեռագրում էին Ռումինիայից, Բուլղարիայից, Վանից, Պոլսից, Նյու-Յորքից, Չիկագոյից, Փարիզից, Բեռլինից, Պետերբուրգից, Մոսկվայից և Կովկասյան զանազան գյուղերից ու քաղաքներից: Նրանք շնորհավորում էին

մայր ձեմարանի տոնը և բարեմաղթություններ անում: Հեռագրում էին եղբայր Խեչումյանը, եղբայր Քերոբը, եղբայր Թովչյանը և ուրիշներ: Ձեմարանի ներկա աշակերտներից կամ ուսանողներից շատ-շատերը ճանաչում էին շնորհավորողներին, մինչև անգամ շատ տարիներ առաջ ավարտած ընկերներին, եղբայրներին, որովհետև նրանց բոլորի մասին սերնդից սերունդ պատմվում էր:

Օ՛, անմոռաց օրեր, իմ պատանեկության երջանի՜կ օրեր....:

Մենդյան տոներ, Զատիկի տոներ, Բարեկենդանի տոներ, Կաղանդի տոն, Համբարձման («Ջանգուլում»-ի), Տյառնընդառաջի («Տըրնդեզ»-ի) տոներ: Այդ տոներին և աշակերտությունը ապրում էր ուրախություն, ցնծություն:

Մենդյան, ինչպես և Զատիկի ու Բարեկենդանի տոներին, կազմակերպվում էին ներկայացումներ: Ներկայացումների մի մասը կազմակերպվում էին հայրենակցական միությունները, օրինակ, վանեցիք ներկայացնում էին կաղանդը և կենցաղային բնույթ կրող պիեսներ, որոնք գրվում էին իրենց՝ ուսանողների կողմից: Ներկայացումները կազմակերպվում էին հաճախ ուսուցիչների ղեկավարությամբ: Մի անգամ ներկայացրինք «Վիլհելմ Տեյլ»-ը: Ներկայացնում էինք նաև Հ. Պարոնյանի «Բաղդասար աղբար»-ը, «Մեծապատիվ մուրացկաններ»-ը, ինչպես նաև Մոլիերի գործերից: Այդ ներկայացումներին հրավիրվում էին նաև ձեմարանի ուսուցիչների հետ միասին իրենց ընտանիքները, վանքի միաբաններից ոմանք: Ներկայացումներին աղջիկների, կանանց դերերը տղաներն էին կատարում: Մեծ հաջողությամբ կատարվեց Հ. Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ կազմակերպված Գոգոլի «Ռեվիզոր»-ի ներկայացումը, ուսաց լեզվով:

Կաղանդի օրը, նոր-տարվա նախօրեին՝ դեկտեմբերի 31-ի գիշերը, ուսանողները դարձյալ սեղան էին նստում իրենց ուսուցիչների հետ: Անմոռաց է մնացել իմ հիշողության մեջ այդ տոներից մեկը: Սեղանի գլխին բազմած էր մեր պատկառելի վերատեսուչը՝ Կարապետ Կոստանյանը: Նա տոնի առթիվ խոսում էր պատշաճ մի ճառ, շեշտում էր հայ ժողովրդի իմաստավոր սովորությունները: Առաջը դրած մեծ, կլոր գաթան, որի մեջ դրված էր մի արծաթյա դրամ՝ «բախտը», մաս-մաս էր անում և կանչում ոմանց վերցնելու գաթայի որևէ կտորը. ով վերցնում էր այն կտորը, որի մեջ դրամն էր, նա էլ դառնում էր բախտավորը: Նրան՝ ծափահարում էին: Սկսվում էր երգն ու պարը մինչև լուսաբաց:

Զատիկի տոներին աշակերտներին կարմիր ներկած ձու էին բաժանում, զանազան մրգեր: Բարեկենդանին՝ հատկապես «բաղամ» (նուշ): Աշակերտները ձու էին կովացնում Զատիկի օրերին, իսկ Բարեկենդանի օրերին՝ բաղամ էին խաղում: Զատիկին հաջորդող երրորդ՝ Կանաչ կիրակի օրը զբոսանք էր կատարվում Ներսիսյան անտառում, ուր և տեղի էր ունենում ավանդական ճաշկերույթը: «Ջանգուլում»-ի արարողությունը տեղի էր ունենում ձեմարանի հարավային կողմի պարտեզում, բոլոր մանրամասնություններով՝ ծաղիկ քաղել, բախտ բանալ, երգել և այլն:

Տոներին կազմակերպվում էին նաև էքսկուրսիաներ: Հաճախ, Կաղարշապատից ոչ շատ հեռու գյուղերում, ավաններում ապրողները, հեռուներից եկած ընկերներին հյուր էին տանում իրենց տները: Օրինակ, ինձ հետ գոյլ՝ Իզդիր էի տանում նոր-նախիջևանցի Ալեքսանդր Զոհրաբյանին, վայոց-ձորեցի (Գարալագյազ) Վահան Տեր-Խաչատրյանին: Գյուղում կազմակերպվում էինք երեկույթներ և ժողովրդի առաջ դուրս էինք գալիս դասախոսություններով զանազան թեմաների շուրջը, մեծ մասամբ նյութ առնելով հայ ժողովրդի պատմությունից: Ամառվա արձակուրդներին էքսկուրսիաներ էին կազմակերպվում մեր աշխարհի ավելի հեռավոր վայրերը:

Ուզում եմ այստեղ պատմել մեր մի հեռավոր էքսկուրսիայի մասին:

1904 թվականի ամառային արձակուրդի սկիզբներին, ձեմարանի մի խումբ ուսանողներ որոշեցինք հետիոտն էքսկուրսիա կազմակերպել դեպի հայրենիքի նվիրական վայրերը: Մեր էքսկուրսիային մասնակցում էին Ա. լսարանից 7—8 հոգի՝ Սիմոն Գրուզինյանը (Վրացյան), Արշավիր Շավարշյանը, Արշավիր Տեր-Մկրտչյանը, Անուշավան Միքայելյանը, իսկ Բ. լսարանից՝ Հակոբ Խաչիսյանը, Գեղամ Տեր-Թովմասյանը և ես: Ուշ երեկոյան հասանք Երևան, հյուրընկալվեցինք մեր նախկին սիրելի ուսուցիչ, Երևանի թեմական առաջնորդի փոխանորդ Կարապետ եպիսկոպոսի մոտ (1903—1905), առաջնորդարանում, Ս. Սարգսի բակում: Առաջնորդարանը մի ընդարձակ, բազում սենյակներից բաղկացած մեծ շենք էր, ուներ մեծ, ընդարձակ, լայն պատշգամբ, որի առաջից աղմահույզ Հրազդանն էր հոսում, իսկ դիմացից երևում էր հայ ժողովրդի ոգու մարմնացում Մասիսը՝ իր ամբողջ վեհությունով: Այդ շենքը ցարդ գոյություն ունի, սակայն անշքացած վիճակում:

Հետևյալ առավոտ, կազմ ու պատրաստ, մեր խումբը դուրս եկավ Երևանից և ընթացավ դեպի Գառնի: Մի օր մնացինք Գառ-

նիում, գիշերեցինք քահանայի և մի երկու ալլ գյուղացիների հյուրընկալ հարկերի տակ: Դիտեցինք Տրդատի պալատը, բերդը: Այդ ժամանակ երևում էին միայն հաստաբեստ պարիսպների մնացորդները, մի քանի խոյակաձև տաշված, քանդված խոշոր քարեր: Պալատի դիրքը հռչակապ էր, շինված բարձրագույն վայրում, Աղատ գետի ապառաժոտ ափին: Գյուղի միջով անցնում էր մի շատ խոշոր առու անուշահամ ջրով:

Գնում ենք Ղամարլու (Արտաշատ), դիտում ենք հինավուրց քաղաքի վայրերը, մտքով սլանում մեր պատմության խորքը, մեր մտքի աչքերով տեսնում պատմական Արտաշատը:

Հյուրընկալվում ենք Ղամարլուի քահանաներից մեկի տանը: Շարժվում ենք դեպի հոր Վիրապ: Տեսնում ենք Գրիգոր Լուսավորչի բանտը՝ հոր Վիրապը, ուր, ըստ Ագանթագեղոսի, Լուսավորչին մնացել է 14 տարի:

Մեր մի շաբաթ տևող այդ ճանապարհորդությունը մեծ մասամբ անցնում էր ուրախ, զվարճության մթնոլորտում: Հաճախ վիճաբանում էինք որևէ խնդրի շուրջը: Մեր ընկերներից միայն մեկը կար, որի հետ բոլորը գրեթե ընդհարվեցին. դա Գեղամն էր: Սա, օրինակ, հոր Վիրապի վանահոր ընդունարանում մեղ հատկացված երկու անկողիններից մեկը ինքը յուրացրեց, մյուսը թողնելով բոլորիս: Այս և նման դեպքերը, հարկավ, առաջ բերին Գեղամի նկատմամբ տրտունջ, հանդիմանություն:

Մեր տեսած վայրերից ամենից ուշագրավը Գեղարդի վանքն էր, որ գտնվում էր Գառնիից դեպի արևելահյուսիս, Աղատ գետի բարձրաբերձ ափին: Վանքը շինված է լեռան մեջ: Հայ բանվորներն ու վարպետները անխոնջ ջանասիրությամբ բաց են արել լեռան կուրծքը, ներս մտել և իրենց արվեստի հմտությամբ կերտել մի հույակապ հուշարձան:

Հայ հավատացյալ ժողովուրդը դարձրել է այդ վանքը ուխտատեղի և հոծ բազմություններով այցի է եկել մեր այդ նվիրական հուշարձանին:

Երկու օր մնացինք այդ գեղահրաշ վայրում:

Ամեն տարի, Թարգմանչաց տոնին, էջմիածնի աշակերտությունը, ուսուցիչները, ծառայողները ուխտագնացություն էին կատարում դեպի Օշական՝ համբուրելու շիրիմն այն մեծ անձնավորության, որը հայ ժողովրդին պարգևեց իր գոյությունը հավետ պահպանելու և պաշտպանելու հզորագույն զինքը՝ այբուբենը:

Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը գտնվում է Օշականի մի բարձրության վրա, հովանա-

վորված եկեղեցիով: Եկեղեցում ժամասացությունը լսելուց հետո, ձեմարանի ընտանիքը հանգստանում էր վանքապատկան մի ընդարձակածավալ այգում: Այգում ճաշելուց և զվարճանալուց հետո, վերադառնում էինք էջմիածին՝ երգ ու պարով, ցնծությամբ:

Մեր էքսկուրսիայի օովորական վայրերից էր նաև Այդը լիճը, որի շուրջը շատ լեզենդներ են հյուսվել: Դրա մոտերքի բազում աղբյուրներից սկիզբ է առնում Մեծամորի (Սևջուր) գետը, որը թափվում է Արաքս գետը:

Ձեմարանում առավոտյան դարձնում էինք ժամը 7-ին, գիշերապահի ղանգակի հնչյունների տակ: Կվացվելուց անմիջապես հետո, ձեմարանի ղանգը հրավիրում էր առավոտյան աղոթքի: Շատ կարճ տևող աղոթքից հետո, աշակերտներն անցնում էին սերտարան՝ երեկոյան սովորած դասերը կրկնելու համար: Սերտոլությունից հետո գնում էինք սեղանատուն՝ առավոտյան առաջին նախաճաշը վախելու: Խմում էինք քաղցր թեյ, հետո մի «վանքի բումբի» (հաց) և մոթալի կամ հորած պանիր անուշ անելով: Այնուհետև սկսվում էին դասերը: Երեք դասից հետո տրվում էր հրկրորդ նախաճաշը: Դասերի ավարտից հետո փոքր հանդիստ էր լինում, ապա գնում էինք ճաշելու: Ծաշը միշտ երկու տեսակից էր լինում, երրորդը՝ աղանդեր՝ որևէ քաղցր: Մեր ճաշերը շատ սննդարար էին՝ ապուր, բորշշ, շիլա, գոլմա, բողարթմա, խաշած միս, տապակած միս, խաշած կարտուլ ձեթով, կոտլետ, կարկանդակ ջրի ճաշի հետ, խաշած և տապակած ձկներ, քաշովի, փլավ, տարին 5 անգամ հարիսա՝ առատ յուղով: Տոն օրերին, հանդիսավոր օրերին մեր թե՛ ճաշը և թե՛ ընթերցը լինում էին բազմատեսակ, ճոխ: Պաս օրերին՝ շորեքշաբթի և ուրբաթ, շաբաթական պասերին և Մեծ պասին մեր սնունդը պակասում էր: Տրվում էր լոբի, սրանից պատրաստված բազմատեսակ ճաշեր, սիսեռ, ոսպ, մախիս, ջոնջոլ, որ բերվում էր Թիֆլիսից, պասվա փլավ, քաշովի, կարտոֆիլ և այլն:

Մեծ պասին աշակերտներից ոմանք «հալկուր»-ով հիվանդանում էին: Խրիմյան Հայրիկը, իմ աշակերտության ընթացքում, վերջին տարիներին հրամայեց, որ աշակերտները պասուց ճաշերը սահմանափակվեն միմիայն շորեքշաբթի և ուրբաթ օրերով: Այդ բարեփոխությունը մտավոր աշխատանքով զբաղվող աշակերտների համար միանգամայն ողջունելի դարձավ, «հալկուր»-ով հիվանդացողներ այլևս չկային:

Մեծ պասի օրերին, ճաշի ժամանակ հաճախ աշակերտները երգիծական ոտանավորներ և պատմվածքներ էին կարդում: Հիշում ենք և պատմվածքներ էին կարդում: Շահբազյանին, որը եմ հղում Նարայր Արտաշես Շահբազյանին, որը երգիծական մեծ ընդունակություն տեր էր: Նա այդ ճաշերի ժամանակ հաստատափոր դրվածք-յի, լորու, մախոխի մասին հաճախ հիշում էր ունենում և աշակերտությանը հետագա-զվարճացնում: Այդ Շահբազյանը հետագա-լում բժշկություն սովորեց Գերմանիայում: Երկար ժամանակ Թիֆլիսում բժշկություն էր անում:

Թեև մատուցվում էր աշակերտների կողմից: Սովորաբար թեյ մատակարարողները նշանակվում էին 6-րդ դասարանցիներից: Ճաշը մատուցում էին ձեմարանի սեղանատան սպասավորները: Գլխավոր մատակարարը վաղարշապատի Հայրո՝ պապիկն էր, որի աշխատանքային 25-ամյա հոբելյանը կատարել են իմ ավարտելուց՝ 1905 թվականից հետո:

Ճաշից հետո երկու և ավելի ժամ հանգրստանում էինք: Երեկոյան երկու ժամ հատկացվում էր դասեր պատրաստելուն, դասարանցիք պարապում էին ընդհանուր սերտարանում, իսկ լսարանցիք՝ իրենց լսարաններում: Լսարանցիների ժամերը սահմանափակված չէին. նրանք վայելում էին որոշ արտոնություն. օրինակ՝ կարող էին քնել ցանկացած ժամին, կարող էին պարապել մինչև ուշ գիշեր, իսկ դասարանցիք քնելու էին զնում ժամը 9-ին: Լսարանցիք վայելում էին և այլ արտոնություններ. նրանք ազատ ժամերին, առանց վերակացուից իրավունք ստանալու, կարող էին զրոսանքի դուրս գալ ձեմարանի պարիսպներից դուրս. կարող էին այցելել գյուղում եղած իրենց ծանոթներին, բարեկամներին և այլն:

Երեկոյան թեյը, ընթերցել վայելելուց հետո, մի ժամ անց հնչում էր գիշերային աղոթքի հրավերի զանգը: Ամբողջ աշակերտությունը, վերակացուները, տեսչի կամ նրա օգնականի գլխավորությամբ, երկու շաբաթի վրա, աղոթքի էին կանգնում երկրորդ հարկի ընդարձակ միջասրահում: Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանի տեսչության ժամանակ, աղոթքը միշտ կատարվում էր նրա գլխավորությամբ: Սովորաբար փոքրիկներից լավ ձայն ունեցող մեկը մենբրդում էր. ամեն մի տնից հետո բոլորս ձայնակցում էինք եղանակելով ճամնա: Հատուկ ձեմարանի համար հորինված այդ աղոթքից մի երկու բան մնացել է մտքումս:

— Տէ՛ր Աստուած մեր, հաստատուն պահե՛ա՛ զՄայր Աթոռն մեր Սուրբ Էջմիածին և զԳահակալ Նորին զՏէ՛ր Տէ՛ր Մկրտիչ Սրբազնազոյն Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց:

— Ամէ՛ն:

— Տէ՛ր Աստուած մեր, պահե՛ա՛ զտեսուչ ձեմարանիս, զուսուցիչս և զեղբայրութիւնս մեր:

— Ամէ՛ն:

— Տէ՛ր Աստուած մեր, յիշե՛ա զհոգի հանգուցալ հայրապետին մերոյ Տեառն Գեորգայ, հիմնադրին ձեմարանիս, և հանգո՛ղնա ի լոյս երեսաց քոց:

— Ամէ՛ն:

Այնուհետև երգում էինք բոլորս միասին. Շնորհալու խաղաղության ժամ-ի «Նա-յիաց սիրով» երգի հետևյալ տունը.

«Միտոյ քո հուր արկեալ յերկիր,
Բորբոքեսցի ի հոգիս մեր,
Ձխորհուրդ սրտից մեր մաքրեսցէ,
Ձլոյս գիտութեան քո փայլեսցէ,
Ի քնոյ մահու զմեզ զարթուցէ,
Ձմիտս բոցով քով վառեսցէ...»:

Այդ երգից հետո երկու շաբաթը դառնում էին միմյանց դեմուդեմ, խոնարհում գլուխները՝ ի նշան «բարի գիշեր»-ի, իսկ Կարապետ հայր սուրբը խաչակնքում էր մեզ ասելով. «Հանգերուք ի խաղաղութեան և՛ Տէ՛ր Յիսուս եղիցի. ընդ ձեզ, ընդ ամենսնսնանդ: Ամէ՛ն»:

Ապա զույգ-զույգ իջնում էինք և ուղղվում դեպի արևելյան կողմը կառուցված մեծ ու ընդարձակ ննջարանները:

Գիշերները, աղոտ լույսի տակ, հսկում էին մեզ գիշերապահ սպասավորները, որոնք աշակերտներին վերաբերվում էին այնպես, ինչպես իրենց հարազատ զավակներին կամ եղբայրներին:

Լսարանցիների ննջարանը ձեմարանի հյուսիս-արևելյան կողմն ընկած Սինոդի հին շենքն էր, երկու հարկանի պատշգամբներով:

Գարնան վերջերին կամ ամռան սկիզբնե-րին մենք հաճախ նստում էինք պատշգամբում և մեր գիշերապահ Նախո՝ քեռուն երգել էինք տալիս «Սասունցի Դավիթ» դրուցադներգությունից հատվածներ: Նա պատմում էր, տեղ-տեղ երգում, երգում և պատմում էր ինքնամոռացության մեջ ընկած, հուղվում էր, ոգևորվում և մեզ էլ համակում իր հույզերով, տրամադրություններով:

Կիրակի օրերը բոլորս զնում էինք եկեղեցի, վերարկուներ հագած, իսկ մյուս օրերը, առավոտյան և երեկոյան ժամասացություններին վառք էինք զնում խմբերով, հերթա-կանությամբ: Այդ հաճախումները քիչ ժամանակ էին խլում, գրեթե կես ժամվա տևողությամբ:

Ամիսը երկու անգամ բաղանիք էինք զնում: Մեր սպիտակեղենները, մաքուր լվացված, դրվում էին մեր մահճակալների վրա, սա-վանները փոխվում էին երկու շաբաթը մեկ:

Գյուղից՝ վաղարշապատից հրավիրվում էին վարսավիրները Աշակերտները պետք է մագերը խուզեին տակից, իսկ լսարանցիք՝ ինչ ձևով որ ուզեին կարող էին սարքել տալ իրենց մագերը: Մագերը լավ սարքել տալու մեջ հռչակված էր վանեցի Հրանտ Մովսիսյանը: Նա ընդհանրապես լավ սովորելուց զատ հատուկ ուշադրություն էր դարձնում նաև իր արտաքինին:

Մենք ունեինք հատուկ կողակալներ և կոշիկ մաքրողներ: Տարեկան մեզ տրվում էր երկու ձեռք հագուստ՝ ամառային և ձմեռային:

Ճեմարանն ուներ իր հատուկ հիվանդանոցը, որ գտնվում էր Ճեմարանի շենքի և ննջարանի միջև ընկած մի փոքրիկ տարածություն վրա: Հիվանդանոցը մի հարկանի աղյուսաշեն շենք էր, ուներ իր հատուկ բժիշկը, բուժակը և մյուս օժանդակող սպասավորները:

Իմ ճեմարանական շրջանում բժիշկը երևանցի կարապետ խաչատրյանն էր: Նա թե՛ ճեմարանում, թե՛ վանքում և թե՛ վաղարշապատում վաշելում էր մեծ հեղինակություն: Նա բարեխիղճ, հոգատար և հմուտ բժիշկ էր: Խաչատրյանի բժշկության ժամանակաշրջանում հիվանդացել են շատերը, եղել են նաև ծանր հիվանդության դեպքեր, սակայն բոլորն էլ առողջացել և ապաքինվել են, ո՛չ մի դժբախտ դեպք տեղի չի ունեցել: Ճեմարանի բուժակներից «Ֆելդշեր» Պետրոսը հայտնի է եղել իր երկարատև և բարեխիղճ ծառայությանը:

Հիվանդանոցի սպասարկումը հիանալի էր, խնամքը, հոգատարությունը գովելի: Հիվանդների սնունդը բարձր որակի էր և տրվում էր բժշկի հրահանգների համաձայն: Հիվանդանոց էին հաճախում նաև այնպիսի «հիվանդ»-ներ, որոնք ծուլության պատճառով դասերը պատրաստած չէին լինում, կամ խուսափել էին ուզում որևէ պարտականություն կատարելուց: Այդպիսիներին մեր բարի բժիշկը ոչ մի դեղ չէր նշանակում, այլ բժիշկադոլ ասում էր. «Մի երկու օր կպահես, մինչև որ «հիվանդություն»-դ կանցնի, նոր դուրս կգրեմ...»:

Ճեմարանի աշակերտները իրենց մտավոր սնունդն ստանում էին լուսավոր, ընդարձակ դասասենյակներում, գրադարանում, հանդիսարանում: Աշխատանքից հետո ճեմարանցիք իրենց հանգիստը վաշելում էին ճեմարանի հյուսիսային և հարավային ընդարձակ բակերում: Այդ բակերը ծածկված էին կանաչույթ, ծառերով, ծաղկանոցներով: Հատկապես հարավային ընդարձակ բակը մշակվում էր աշակերտների հայրենակցական միությունների կողմից: Կային վանեցիների, թիֆլիս-

ցիների, ղարաբաղցիների, իգգիրցիների, վաղարշապատցիների, ալաշկերտցիների և այլն մարգեր: Այդ մարգերը լավ ձևավորված էին և ծաղկապատված: Դրանք բաժանվում էին ծառուղիներով: Պարտեզներում, մարգերում շինված էին սեղաններ, նստարաններ: Մարգերի միջով, ծառուղիների եզրերով, խոխուշելով հոսում էին առկանների ջինջ ջրերը:

Վանեցիների մարգի մոտ կառուցված էր մի ավազան, միշտ ջրով լցված: Տաք օրերին աշակերտներն այդ ավազանում զովանում էին լողանալով:

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՍՊԱՍԱՎՈՐՆԵՐԸ

Ճեմարանին սպասարկում էր տեխնիկական աշխատողների մի սովոր խումբ: Այդ ծառաները մեծ մասամբ գալիս էին արևմտյան Հայաստանից—Վանից, Մոկաց երկրից, Ռշտուկաց աշխարհից, Ալաշկերտից:

Ճեմարանի ծառաներից հիշում եմ Նախտ Բեռուկ, որը բարձրահասակ, ճեմական զլխով, բարի հայացքով մի մարդ էր: Նա վերին աստիճանի հոգատար էր դեպի աշակերտները, մանավանդ դեպի փոքրերը: Նախտ Բեռուկ հայրական վերաբերմունքը աշակերտներին ներշնչում էր ակնածանք, հարգանք ու սեր դեպի ինքը:

Մեկիկ-մեկիկ երևակայությանս աչքերով տեսնում եմ Մուրադին, Նազարին, Զատիկին, Հայրոյին: Ինչքան լավ, բարի, սրտացավ մարդիկ էին դրանք: Նրանցից շատերը ճեմարանի աշակերտներից դասեր էին առնում, ձեռք էին բերում որոշ գիտելիքներ: Նրանք վերադառնում էին իրենց վայրերը և իրենց ձեռք բերած գիտելիքները գործադրում էին իրենց հայրենակիցներին օգտակար լինելու համար: Նրանցից ոմանք իրենց գյուղերի դպրոցներում ուսուցիչներ էին դառնում, մինչև անգամ տեսուչ, նոր դպրոցներ էին բաց անում և այդպիսով ճեմարանից ստացած լույսը վառում ու տարածում էին օսմանյան լծի տակ տառապող իրենց խավար գյուղերում: Պատմում էին, որ Մուրադը Մոկաց աշխարհում մի շարք դպրոցներ է բացել և ղեկավարել իր տեսչության ներքո: Շատերը դրանցից վերջին հրաժեշտն էին տալիս ճեմարանին, իսկ ոմանք էլ մի քանի տարի իրենց ընտանիքների մոտ մնալուց հետո, նորից վերադառնում էին ճեմարան: Օրինակ՝ Նախտ Բեռուկն ճեմարանում ծառայել է երեք նվազ:

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԻՄ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

Երբ ես ընդունվեցի ճեմարան, Ա դասարանում 36 հոգի էինք, իսկ ճեմարանի

էր, պարապում էր անընդհատ: Մեր ընկերական-հասարակական գործերին ակտիվ մասնակցություն ունէր: Արձակուրդներին հաճախ ելույթներ էր ունենում գյուղերում, հասարակության առաջ: Հիշում եմ, մի անգամ նրան սկսեցինք քննադատել այն բանի համար, որ Աշտարակում իր բանախոսության մեջ չափից ավելի էր գովաբանել Գրիգոր Արծրունուն: Մենք հակամշակականներ էինք մեծ մասամբ:

Խաչբխյանը ձեմարանն ավարտելուց հետո, իր հայրենիքում աշխատում էր դպրոցական ասպարեզում: Նա ջերմ հայրենասեր էր և դադուքում վառ էր պահում հայ լեզվի և գրականության անմար ջահը: Զարհուրելի 1937 թվականին մեր սիրելի ընկեր Հակոբը նույնպես բազմահազար ու բյուրավոր անմեղ զոհվածներից մեկը եղավ:

Տաւյան Լյուդովիկ.— Միջհասակ, թուխ դեմքով մի պատանի էր նա: Լյուդովիկը եկել էր Սև ծովի ափերից, Թուրքիայի Օրդու քաղաքից: Մածկամիտ էր նա, քիչ էր շփույթ ընկերների հետ, սակայն շփվելիս կատակել գիտեր, նույնիսկ երգել, պարել: Տոներին նա մինչև անգամ պարում էր և պարեր սովորեցնում ուրիշներին: Հիշում եմ նրա սովորեցրած պարերից մեկը՝ «Մի քայլ առաջ, երկու քայլ հետ...», որ կատարվում էր երգելով: Տաւյանը դեռ ձեմարանում, Հ. Հովհաննիսյանի օժանդակությամբ, թարգմանեց Գոգոլի «Ռեկվիզիտ»-ը («Վերաքննիչ»-ը), որ հետո հրատարակվեց Վ. Տ. ստորագրությամբ: Նա Պարսկաստան էր անցել և զբաղվել ուսուցչությամբ:

Տեր-Խաչատրյան Վահան.— Բարձրահասակ, համակրելի դեմքով մի պատանի էր, որը հենց առաջին դասարաններից աչքի ընկավ իր հուժկու ձայնով: Նա հաճախ դասարանում, դասերից հետո, իրեն երեակայում էր աշուղ և քանոնը ձեռքն առած սկսում էր երգել այնքան բարձրաձայն, որ հաճախ մենք ստիպված էինք լինում մեր ականջները փակել: Երբ Կոմիտասը վերահասու դարձավ Վահանի ձայնին, խստիվ արգելեց նրան երգելու մեր շրջանում, կտրուկ արգելեց նրան աշուղություն անելը: Այնուհետև Վահանը դարձավ Կոմիտասի երգչախմբի ծաղիկը, թե ու թիկունք հանդիսացավ վարդապետին, Մելքոնի հետ միասին: Վայոց Ձորի այդ տղան ընկերասեր էր, խիզախ, քաջ, ջերմ հայրենասեր: Իմ ձեմարանական կյանքում համարյա միշտ միասին էինք, միևնույն սեղանին էինք պարապում, կողք-կողքի: Երբեմն էլ խոսվում էինք միմյանցից, օրերով չէինք խոսում իրար հետ:

Վահանը առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ծառայում էր ցարական

բանակում. նա սպա էր, իր քաջագործությունների համար արժանացել էր թրի և Գևորգի շքանշանի:

Տեր-Խաչատրյանը լավ երգիչ էր, ուսուցիչ, թարգմանիչ, գրականագետ: Նա էլ անժամանակ թողեց այս աշխարհը: Ահավոր 1937 թվականը նրան էլ կլանեց:

Տեր-Պողոսյան Նդիշե.— Միջհասակ, նեղ կրծքով, փոքր, երկարավուն գլխով, շեշտ դեմքով մի գրեթե սևամորթ պատանի էր նա: Այդ վարդաշենցի ուտին լավ էր սովորում, հատկապես հետաքրքրվում էր հայոց լեզվով: Դեռևս Գ թե Ե դասարանում նա մի ծրագիր էր մշակել, որպեսզի կոլեկտիվ ուժերով սկսենք կազմել «Հայ լեզվի խնդրառության բառարան»: Այդ աշխատանքն սկսվեց և սաղմնային վիճակում էլ մնավ:

Նդիշեն կասկածամիտ էր, ոչ ոքի հետ մտերմանալ չէր կարողանում:

Տարիներ անցած, լսում էինք, որ Նդիշեն Պոլիս է գնացել:

Տերտերյան Արսեն.— Ձեմարան եկավ Շուշի քաղաքից: Նա ավարտել էր Շուշու թեմական դպրոցը և եկել էջմիածին՝ շարունակելու իր ուսումը ձեմարանում: Տերտերյանը Ա լսարան ընդունվեց 1902 թվականի սեպտեմբերին, ընկերակցելով մեզ: Մենք ձեմարանի դպրոցական բաժինն ավարտելով անցել էինք բարձրագույնը:

Արսեն Տերտերյանը բարձրահասակ էր, խոլիտ, քայլում էր հաստատուն, աներբ քայլերով, գլուխը միշտ բարձր պահած: Տերտերյանը հեշտությամբ մտերմանալ չգիտեր, դժվարությամբ էր մոտենում ընկերներին, ինքնամփոփ էր, գրեթե շարունակ միայնակ, ինքն իր խոհերի հետ: Նա շատ աշխատասեր էր, օրերուն կարդում էր ու կարդում, կարդում էր ավելի շատ գեղարվեստական-գրական-քննադատական գրականություն: Արսենը մեր ընկերական շրջանից համարյա մեկուսացած էր, մինչև վերջ էլ մի մտերիմ ընկեր չունեցավ: Բոլորիս հետ էլ լավ հարաբերության մեջ էր, լոկ իբրև դասընկեր: Ձեմարանն ավարտելուց հետո, Տերտերյանը գնում է Երևան և թեմական դպրոցում դասավանդում հայ գրականություն, հայոց պատմություն: Նա շարունակ աշխատել է Երևանում, քիչ ընդհատումով: Արսեն Տերտերյանը ուսուցչության հետ միասին զբաղվում է նաև գրականագիտությամբ: Գրում է գրաքննադատական ուսումնասիրություններ: Տերտերյանի համբավը, իբրև լավ գրականագետի, հռչակվում է Հայաստանում սովետական կարգի հաստատվելու ժամանակաշրջանում: Հայաստանի համալսարանական առաջին և լավագույն դասախոսներից էր և մինչև իր կյանքի վերջը աշխատում էր

համալսարանում: Տերտերյանն ընտրվել էր Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ:

Ա. Տերտերյանը, իր մեծ աշխատասիրության շնորհիվ, շարքային ուսուցչից հետզհետե բարձրացավ մինչև ակադեմիկոսի աստիճանը: Նա իր անձնվեր աշխատանքով բազում ուսանողներ կրթեց, կադրեր պատրաստեց: Այսօրվա շատ գրականագետներ նրա սաներն են:

Մեր ընկերականությանը վերսկսվեց Երևանում, այստեղ հինավուրց էջմիածնական դասընկերներս դարձանք իսկական ընկերներ:

Քրիշչյան Մելիքն.— Գողթան գավառի Ցղնա գյուղացի էր Մելքոնը, բարձրահասակ, հայկական դիմագծերով օժտված մի անձ, միշտ մտախոհ, խորհրդավոր հայացքով, կարծես ինչ-որ հոգսերով ծանրաբեռնված: Ուսանողական ժողովներին և առհասարակ որևէ հավաքույթի ժամանակ նա միշտ լուրջ էր: Քիչ էր պատահում, որ մեր ուսանողական-ընկերական կատակներին և խաղերին մասնակից լիներ:

Քրիշչյանը նմանապես Կոմիտասի լավագույն աշակերտներից էր, նրա անմիջական գործակիցներից մեկը, ինչպես և Վահանը: Մելքոնը, Ճեմարանն ավարտելուց հետո, շատ ժամանակ լանցած, անցնում է Գերմանիա, իր ուսումը կատարելագործելու համար: Գերմանիայում մնում է երկար տարիներ, ամուսնանում է գերմանուհու հետ: Քրիշչյանը հայտնվում է Կովկասում իր տիկնոջ հետ 1913 թվականին: Երկա՛ր, երկա՛ր տարիներ թափառեց Մելքոնը Եվրոպայում և այլուր: Իր ազգօգուտ աշխատանքը նա շարունակեց Սփյուռքի հայության մեջ՝ հատկապես զբաղվելով ուսուցչությամբ: Սփյուռքում նա գրեց իր սիրելի ուսուցչի՝ Կոմիտասի մասին հուշեր՝ ամփոփված մի գրքում:

Հայրենիքի կարոտը ծերության հասակում նրան բերեց հայրենիք՝ Հայաստան: Երեք տարի առաջ նա իր տիկնոջ հետ վերադարձավ Երևան: Այժմ նա թոշակառու է, ապրում է պետության կողմից իրեն հատկացված մի հարմարավետ բնակարանում, Կիևյան փողոցում, խաղաղ ու անդորր վայելելով ծերությանը հայրենի հարազատ հողում:

